

Віталій Коцур

ВПЛИВ РОСІЙСЬКОГО ЧИННИКА НА ЕТНОНАЦІОНАЛЬНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНІ В 1990-х РР.

Розкрито особливості політики Російської Федерації щодо російської національної меншини в Україні. Виявлено важелі впливу РФ на громадсько-політичну діяльність інших національних меншин на теренах України. З'ясовано, що для досягнення зовнішньополітичних цілей було використано російську національну меншину та мовне питання, що загострювало в Україні національну проблематику. Запропоновано деякі рекомендації для подальшого розвитку України як незалежної держави та зміцнення її суверенітету.

Ключові слова: Україна, Російська Федерація, російська національна меншина, політизація, етнополітичні процеси, Крим, мова, громадсько-політична діяльність.

Vitalii Kotsur. The Influence of the Russian Factor on Ethnonational Processes in Ukraine In the 1990s. The peculiarities of the Russian Federation policy concerning the Russian national minority in Ukraine, as well as powerful lingvo-ethnic groups, in particular, Russian-speaking Ukrainians, Russian-speaking Russians, are explored. The peculiarities of the influence of the Russian Federation on the public-political activity of national minorities in the territory of Ukraine are revealed. Detected that Russian national

---

Коцур Віталій Вікторович – кандидат політичних наук, доцент, старший науковий співробітник відділу національних меншин Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.

minority and Russian language were used as an effective instrument for the achievement of the state foreign policy goals, which exacerbated national issues in Ukraine. Some recommendations for further development of Ukraine as an independent state and strengthening of its national interests have been developed.

Key words: *Ukraine, Russian Federation, Russian national minority, politicization, ethno-political processes, Crimea, language, public-political activity.*

Розпад СРСР та утворення суверенних держав не усунули подальші геополітичні амбіції Кремля. Російська Федерація намагалася будь-що зберігати свій вплив на пострадянському просторі, використовуючи як традиційні, так і нетрадиційні (гібридні) методи тиску на держави, які відроджували свою незалежність, насамперед на Україну.

Етнополітичні процеси в незалежній Україні висвітлювалися в дослідженнях М. Панчука, О. Рафальського, О. Майбороди, В. Войналовича, В. Котигоренка, О. Калакури, Н. Кочан, Ю. Ніколайця, Є. Жупана, Н. Кічери, О. Ляшенка та ін.

Окремі аспекти участі російської національної меншини у політичному житті проаналізовані в дисертаційному дослідженні В. Нагірного «Політизація російської етнічності в Україні (1991 – 2002 рр.).

Участь представників національних меншин України в етнополітичних процесах аналізувалася зарубіжними дослідниками. Найвиразніше ці тенденції відображені в працях В. Рейзінгера, А. Міллера, В. Леслі, К. Хілла, Е. Вільсона, С. Гангтінгтона, М. Татур та інших.

Відзначимо, що значна частина літератури написана з позицій російського або українського націоналізму. Водночас ряд авторів оцінювали процеси політизації російської національної меншини з позицій об'єктивності. Варто відзначити наукові доробки В. Євтуха, І. Кураса, О. Майбороди, Л. Нагорної, М. Рябчука, М. Шульги.

Питання політики Російської Федерації щодо «захисту російських співвітчизників» в Україні залишається малодослідженим. Саме на висвітлення цих проблем автор звертає головну увагу в

цьому, оскільки зовнішньополітичний чинник мав значний вплив на процеси політизації російської національної меншини в Україні.

З перших днів проголошення незалежності Україна зіткнулася з несприйняттям її суверенітету вищим політичним керівництвом Кремля. Практично відразу після розвалу Радянського Союзу частина російської політичної еліти заговорила про Україну як «тимчасово втрачену територію» [6, с. 4]. Відомий український історик С. Кульчицький помітив, що «проблеми у відносинах з Росією почали виникати через дві доби після всеукраїнського референдуму. Для російської правлячої еліти його результати виявилися несподіваними. Прес-секретар президента РФ П. Вощанов заявив, що Росія залишає за собою право поставити нерозв'язану, на її думку, проблему кордонів з республіками, які проголосили незалежність» [6, с. 51]. Штучно поглиблювалася проблема Російською Федерацією невизнання кордонів України, її суверенітету, подальшого політичного устрою держави, її фінансово-економічного становища [6, с. 57–58] та військового потенціалу. Особливо гостро постала проблема Криму, зокрема статусу Чорноморського флоту [6, с. 52–53]. Наростали кризові явища в енергетичній сфері, оскільки вже станом на 1993 р. РФ підвищила ціни на енергоносії для України відповідно до світових стандартів [3, с. 63; 1, с. 36].

Водночас, під імперським прицілом опинилася гуманітарна сфера України [4, с. 67]. Уже в перші роки Української незалежності Російська Федерація розгорнула масштабну інформаційно-пропагандистську кампанію проти національно-культурного відродження нашої держави, яка охопила майже всі її ціннісні основи. Особливо активно навішувалися ярлики та формувалися нові стереотипи навколо української незалежності, що проявлялося в формі зневажливих та іронічних висловлювань, і водночас настирливо нав'язувалися ідеї слов'янського союзу, «спільної історії» [9, с. 168], повернення до патерналістського типу держави [3, с. 3–4].

Як постійно діючий механізм політичного тиску на Україну з боку РФ використовувалася російська національна меншина, яка становила близько 20% від усього українського населення, та російська мова. Понад півстолітнє панування радянської влади

створило підґрунтя для формування в Україні трьох потужних лінгво-етнічних груп: україномовних українців, російськомовних українців, російськомовних росіян, які прагнули виступити ядром державотворчості в Україні. Водночас помітне тяжіння українців з радянською свідомістю та етнічних росіян у бік РФ стало предметом розгляду російського політичного керівництва, яке з середини 1990-х рр. особливу увагу звертало на потреби й настрої співвітчизників (не громадян РФ) у країнах пострадянського простору [2, с. 22–24; 8 с. 214–217]. РФ дедалі частіше звинувачувала Україну в «утисках» російського населення, примусовій українізації, порушенні прав і свобод українських росіян тощо. Однією із центральних тем у зовнішній політиці РФ стала російська культура, якій шовіністична пропаганда відводила особливе місце в українському культурному просторі – до представлення в усіх офіційних структурах з метою «повноцінного забезпечення різносторонніх інтересів росіян» [19, арк. 35–36; 18, арк. 29–30]. Окрім того, в РФ постійно наголошували, що для них неприйнятним є термін «національна меншина» стосовно росіян, які проживають в Україні [16, арк. 3].

Українському суспільству нав'язувалися думки про доцільність написання шкільних підручників спільно з російськими авторами. Спочатку йшлося про створення спільної українсько-російської комісії з узгодження змісту підручників з вітчизняної історії. Проте справжня мета такої комісії полягала в створенні спільної робочої групи з написання шкільних підручників [5, с. 6], які мали б і надалі пропагувати російські (радянські) цінності та зберігати вже утверджені стереотипи в українському суспільстві.

На тлі економічних і внутрішньополітичних негараздів другої половини 1990-х рр. в Україні помітно політизувалися рухи проросійського спрямування, які активно підтримувалися ззовні. Водночас рельєфніше проявлявся проімперський шовінізм, активізувалися антисемітизм і українофобія, особливо на Півдні і Сході України. Йдеться насамперед про Республіканський Рух Криму (РПК) [11, арк. 44–45], осередки донського козацтва та товариства так званих новоросів, дії яких несли загрозу єдності Української держави [10, арк. 45–46; 12, арк. 52].

У зв'язку з цим Міністерством України у справах національностей, міграції та культур у період з жовтня 1994 по травень 1995 року було розроблено «План заходів, спрямованих на інтеграцію АРК в Україну» та «План заходів щодо нейтралізації негативного впливу ЗМІ на російськомовне населення» [24, арк. 48]. Задля культурно-політичної інтеграції Криму в Україну передбачалося всіляко заохочувати прихід на півострів патріотично налаштованого населення, відкривати нові академічні установи та інституції, українські ліцеї і школи, створювати пільги для навчання кримчан в україномовних вузах Центральної України та Києві, морально та матеріально підтримувати паростки українського патріотизму на півострові, проводити роз'яснювальну роботу серед російськомовного населення. Вважалося, що лише після того, як усе діловодство в Києві і, зокрема, державного апарату та спілкування в регіонах буде вестись українською мовою, вона насправді стане державною. Особливе місце органами влади відводилося вивченню української історії, її місцю і ролі в світовому розвитку [26, арк. 91]. Для послаблення напруги на півострові пропонувалося: розробити і реалізувати Державну програму збереження і розвитку російської культури в Україні на 1995–2000 рр.; у Києві започаткувати постійну програму теле- та радіопередач російською і кримськотатарською мовами під умовною назвою «Кримський канал», поклавши в основу її змісту державну політику, виховання населення у дусі українського патріотизму, єдності народу та цілісності державної території, поширення цінностей російської і кримськотатарської культур України; в історико-патріотичній роботі перенести акценти на виявлення і пропаганду позитивних явищ і факторів міжнаціональних взаємин. Планувалося цільова підготовка і перепідготовка кадрів для соціально-культурної сфери Криму та державного управління нею, використовуючи при цьому систему квот для національних меншин АРК у вузах України; визначалася потреба у повноцінному, багатогалузевому видавництві кримськотатарської літератури, подолавши таким чином розпорошеність, самодіяльність і малопотужність кримськотатарської видавничої справи [25, арк. 85].

26–27 жовтня 1995 року в Києві відбулася Міжнародна науково-практична конференція «Російська освіта в Україні в контексті міжнародного досвіду», де в окремих виступах висловлювалися думки про надання російській мові статусу другої офіційної, неприйнятності терміна «національна меншина» стосовно росіян, що проживають в Україні. Напередодні, відповідно до Указу президента РФ від 31.08.95 р. «Про заходи щодо підтримки співвітчизників за кордоном», Міністерство у справах національностей та регіональної політики РФ без погодження з відповідними державними структурами України в 1995 р. виділило на ці цілі 20 млн російських карбованців [27, арк. 2–4]. У РФ було оздоровлено 60 дітей з України; безкоштовно пройшли перепідготовку 60 вчителів з Львівської, Донецької, Івано-Франківської, Луганської областей; здійснювалося фінансування трьох російськомовних газет «Совесть» (м. Львів), «Российское общество Севастополя» (м. Севастополь), «Русское собрание» (м. Київ); національно-культурним товариствам російської культури АР Крим, Закарпатської, Івано-Франківської, Донецької, Харківської областей і м. Києва передано безкоштовно 10 комплектів оргтехніки (комп'ютери, факси, ксерокси) [16, арк. 2–3]; російською стороною фінансувалася конференція «Російська освіта в Україні в контексті міжнародного досвіду» [15, арк. 4].

У другій половині 1990-х рр. набрали оберті заходи РФ щодо використання та функціонування російської мови в Україні, яка дедалі виразніше виступала засобом політизованого тиску та спекуляцій. Так, питання статусу російської мови дедалі активніше використовувалося внутрішніми та зовнішніми політичними силами, особливо під час виборчих кампаній. Проросійські політики зверталися до мовного питання для нагнітання істерії «примусової українізації», порушення прав етнічних росіян. Дійшло до того, що на місцях приймалися рішення про надання російській мові статусу другої державної мови поряд з українською; запровадження інституту подвійного громадянства; впровадження федеративно-територіального устрою держави; входження України в економічний союз і Міжпарламентську асамблею СНД тощо. Найзухваліше в цьому напрямі діяли лідери «Русской Партии Крыма», які галасливо виступали за російську

мову та передачу Чорноморського флоту Росії. Загалом, проросійськими силами не виключалися такі варіанти подій, як: «повзуча» інтеграція Криму в РФ, або ж очікувалося, що вся Україна разом із Кримом піде «білоруським» шляхом. Педальовалася тема «насильницької українізації», яка штучно роздмухувалася шовіністичними силами Криму, а також поза межами України [17, арк. 111].

Унаслідок таких акцій помітно збільшилося представництво етнічних росіян у політичному секторі України. Наприклад, серед депутатів Верховної Ради України, окрім українців (76% від кількості обраних депутатів), росіяни становили 19,3–22% [21, арк. 29]. Окрім того, росіяни найбільше представництво мали в Запорізькій обласній раді народних депутатів (37% від загальної кількості депутатів), Херсонській (35%), Одеській (34%), Луганській (34%), Донецькій (32%), Харківській (29%) та Київській міській раді (23,5%) [23, арк. 126–133], що давало їм змогу впливати на місцеву та регіональну політику.

Переломним моментом у російсько-українських відносинах стало прийняття Конституції 1996 р., яка проголосила незалежну Україну результатом втілення «українською нацією, усім Українським народом права на самовизначення», а українці визнавалися державотворчим народом, змістивши в бік «величність» росіян, які в радянські часи претендували на статус основної, вищої нації в усіх республіках [8, с. 216]. Після підписанням 31 травня 1997 р. Б. Єльциним довгоочікуваного Договору про дружбу, співробітництво та партнерство між двома державами (ратифікований Держдумою РФ у 1999 р.) сторони зобов'язувалися поважати кордони одна одної та підтверджували непорушність уже між ними існуючих [5, с. 6, 17–18]. Підписання цього договору свідчило про геополітичне віддалення України від РФ та зміцнення її політичної самостійності. Усе це перешкоджало реалізації зовнішньополітичних амбіцій РФ, яка дедалі активніше виокремлювала у відносинах з Україною «проблему порушення прав співвітчизників» для досягнення власних великодержавних інтересів [13, арк. 43]. В офіційних документах, публічних виступах російського керівництва, державних та політичних діячів як у РФ, так і в міжнародних колах беззаперечно стверджувалося,

що в усіх новостворених пострадянських державах, окрім Білорусі, має місце дискримінація російськомовного населення. Підтримка співвітчизників за кордоном була визначена як пріоритетний напрям діяльності МЗС РФ. Окрім того, у структурі Першого департаменту країн СНД було створено відділ з проблем співвітчизників і міжнаціональних відносин. Питаннями «співвітчизників» опікувалися акредитовані представники при посольствах і консульствах РФ у країнах СНД [13, арк. 44]. У рамках Федеральної міграційної служби РФ було створено фонди екстреної гуманітарної допомоги співвітчизникам. Як зазначали начальник національного відділу О. Брикін та заступник директора Першого департаменту В. Тимофєєв, «в оцінці проблеми співвітчизників МЗС виходить з того, що реальна перспектива її вирішення визначається в інтеграції країн СНД і, зокрема, приєднання України до російсько-білоруського союзу». Захист співвітчизників за межами РФ висувався на передній план і в діяльності президентських структур РФ (Адміністрації президента, Комісій з питань громадянства та прав людини), де Адміністрації президента РФ відводилася координуюча роль [13, арк. 44–45; 14, арк. 52–55].

Привертає увагу той факт, що позиція російських владних структур щодо підтримки діаспори все більше ґрунтувалася на односторонніх оцінках становища російських громад у країнах СНД (у тому числі й України), інформації членів Ради співвітчизників при Держдумі РФ, численних листах та зверненнях російськомовних громадян, які активно надходили з другої половини 1990-х рр. на адресу Держдуми та Адміністрації президента РФ [14, арк. 53].

Як наслідок інспірованої ззовні такої «активності», вже наприкінці 1990-х рр. для етнонаціональної сфери України були притаманні такі явища, як:

- активізація федералістських, автономістських та сепаратистських рухів у Криму, Закарпатті та Буковині. Етнонаціоналістичні політичні рухи (праве крило): росіян і кримських татар у Криму; румунів у Чернівецькій області; русинів у Закарпатській області;

- посилення політизації національних меншин, особливо російської, румунської, німецької і угорської, які вимагали

національно-територіальної автономії, створення політичних партій на етнічній основі;

- поява претензій громадських об'єднань деяких національних меншин, насамперед проросійських політичних сил на місцях, на самоврядування з функціями владних структур (Крим, південно-східні області України);

- виокремлення національними меншинами економічної та політичної проблематики, зумовленої високим рівнем безробіття, складністю набуття громадянства, політико-правовим статусом междлісу, облаштуванням депортованих в Україні тощо;

- з'явилася проблема регіоналізму та регіоналізації економічного життя [20, арк. 64];

- неодноразово громадськими об'єднаннями росіян у Криму порушувалося питання створення своїх власних органів національного самоврядування на зразок междлісів кримських татар та фольскрату німців у Криму [22, арк. 99].

Водночас у другій половині 1990-х рр. не припиняла зростати енергетична залежність України від РФ, а російський капітал дедалі активніше проникав у вузькі та специфічні галузі виробництва. Особливо складною залишалася ситуація на Кримському півострові, де сильний проросійський сепаратистський рух, підтримуваний значною частиною політичної еліти Росії, доповнювався глибокими етнокультурними відмінностями між цією територією та рештою України. Підсилював цей вплив і тотальний контроль Росією кримських ЗМІ [28, с. 40–41]. Відчутними в 1990-х рр. були наслідки політики радянського режиму щодо блокування будь-якої самостійної участі військових у політиці, особливо внутрішній. Тоталітарна радянська політична система утвердила цивільний контроль за військовою організацією, а пострадянська Україна цю спадщину повністю зберегла [28, с. 46–47].

Характерними рисами тогочасного суспільно-політичного життя в Україні стали:

По-перше, надмірна акцентуація ролі національних меншин у суспільно-політичному житті України й елементи загравання з ними засвідчили відсутність усталених «правил гри» між етнічною більшістю й меншістю, що позначилося як на настроях, орієнтаціях, так і практичних діях частини українського населення.

По-друге, посилювалися процеси надмірної політизації етнічних груп, прагнення до підвищення їхнього політичного статусу, що зводилося до участі в розподілі влади, консервації існуючого етнокультурного середовища українців. Особливо мусувалися ідеї створення політичних надбудов для захисту прав національних меншин (Крим, Луганськ), нагніталися політичні пристрасті довкола «зневажених» прав румуномовних громадян (Буковина), насильницької «українізації» росіян (Донецчина, Луганщина). Деякі національні товариства, замість культурно-просвітницької роботи, втягувалися в активну політичну діяльність, прагнучи перебрати на себе функції органів влади та розподілу державних коштів. Серед активістів товариств велася боротьба за лідерство, одноосібне представлення інтересів тієї чи іншої меншини.

По-третє, мали місце непоодинокі випадки українофобії та масового шовінізму з боку деяких товариств проросійської та прорумунської орієнтації, заперечення існування української нації.

По-четверте, РФ у зовнішній політиці активізувала тактику захисту «соотечественников» за кордоном, використовуючи на свій кшталт ратифіковану в 1999 р. Україною «Європейську хартію регіональних мов або мов меншин».

Отже, в другій половині 1990-х рр. РФ продовжила посилення політичного та економічного тиску на Україну. Як інструмент досягнення імперських зовнішньополітичних цілей було використано весь арсенал російської пропагандистської машини щодо «утисків» російської меншини та мовну проблематику, що загострювало в Україні міжнаціональні відносини на тлі соціально-економічних труднощів. Саме тому уроки минулого слід урахувати сьогодні, в нових суспільно-економічних, політичних і міжнародних реаліях.

У зв'язку з цим слід виокремити деякі рекомендації для подальшого розвитку України як незалежної держави, зміцнення її національних інтересів. Зокрема, у сучасному політичному, економічному, соціокультурному, міжнародному житті слід зважено враховувати позитивні та негативні аспекти українсько-російських

відносин історичного минулого, адже чимало каменів спотикання у відносинах закладалися як у далекому, так і близькому минулому; важливо викривати політичні спекуляції довкола таких питань, як суверенітет, національна історія, мова, кордони, армія, національні меншини тощо, особливо в умовах українсько-російської гібридної війни; вибудувати потужну, військово-політичну Українську державу, яка здатна гідно відповісти на виклики ХХІ століття; крок за кроком послаблюючи енергетичну, гуманітарну та фінансово-економічну залежність від прикордонних держав, утверджувати з ними паритетні відносини; всередині країни проводити виважену демократичну, національно-орієнтовану інформаційну політику, спрямовану на подолання ціннісно-цивілізаційного розколу українського суспільства, який імперські пропагандисти всіляко намагаються поглибити в умовах гібридної війни.

-
1. Віднянський С.В., Мартинов А.Ю. Еволюція зовнішньої політики України (1991 – 2006 рр.) / перспективи // Укр. іст. журн. 2006. Вип. 4 (№ 469). С. 32–51.
  2. Кульчицький С. В. Україна: суспільство й держава на терезах історії (1991 – 2006 рр.) // Укр. іст. журн. 2006. Вип. 4 (№469) С. 15–32.
  3. Кульчицький С. В. Утвердження незалежної України: перше десятиліття // Укр. іст. журн. 2001. №2. С. 3–22.
  4. Кульчицький С. В. Утвердження незалежної України: перше десятиліття // Укр. іст. журн. 2001. №3. С. 48–68.
  5. Литвин В. М. Самоствердження України: нелегкий поступ // Укр. іст. журн. 2003. №1. С. 3 – 22.
  6. Магда Є. В. Гібридна війна: вижити і перемогти. Київ: Віват, 2015 С. 4.
  7. Національне питання в Україні ХХ – початку ХХІ ст.: Історичні нариси / авт. кол.: О. Г. Аркуша, В. Ф. Верстюк, С. В. Віднянський та ін. – К.: Ніка-Центр, 2012. 592 с.
  8. Національне питання в Україні ХХ – початку ХХІ ст.: Історичні нариси. Київ: Ніка-Центр, 2012. С. 207.
  9. Удод О. А. Українсько-російські взаємини: історіографічні міркування й роздуми // Укр. іст. журн. 2005. Вип. 2 (№461). С. 167–177.

10. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 1, од.зб. 10. Витяг зі стенограми у сесії Верховної Ради України «Про створення при Комісії у справах національностей експертної групи для кваліфікації проявів міжнаціональної ворожнечі та посилення правового нагляду з боку правових органів за діяльністю політичних і громадських організацій», 20 травня 1992 р. Осадчук П.І. 207. Арк. 44–46.

11. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 1, од.зб. 10. Комітет у справах національностей при Кабінеті Міністрів України. Листування з Адміністрацією Президента України і Верховною Радою України з питань основної діяльності комітету. 15 січня 14 грудня 1992 р. На 135 аркушах // Витяг зі стенограми у сесії Верховної Ради України «Про створення при Комісії у справах національностей експертної групи для кваліфікації проявів міжнаціональної ворожнечі та посилення правового нагляду з боку правових органів за діяльністю політичних і громадських організацій», 20 травня 1992 р. Осадчук П.І. 207. Арк. 44–46.

12. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 1, од.зб. 10. Президенту України Л. М. Кравчуку від 08.06.1992, № 14-3/109. Про діяльність донського козацтва в Україні. Арк. 52.

13. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 1, од.зб. 108. Державний комітет України у справах національностей та міграції. Листування з КМУ з питань основної діяльності комітету. 21 вер. – 30 жовт. 1998 р. На 279 аркушах. Зберігати постійно // До питання забезпечення прав і свобод росіян в Україні в контексті українсько-російських відносин (Аналітична записка). Арк. 43–51.

14. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 1, од.зб. 108. Про подальше розгортання в РФ практичних заходів стосовно «захисту співвітчизників» за кордоном. Арк. 52–55.

15. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 1, од.зб. 52. 9-599/2. – 3.11.95. – Віцепрем'єр-міністрові України І.Ф. Курасу. 26 – 27 жовтня 1995 року. Арк. 2–4.

16. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 1, од.зб. 52. Міністерство України у справах національностей, міграції та культур. Листування з КМУ з питань основної діяльності міністерства, 3 листопада – 30 листопада 1995 р. На 173 аркушах // 9-599/2. – 3.11.95. – Віцепрем'єр-міністрові України І.Ф. Курасу. 26–27 жовтня 1995 року. Арк. 2–4.

17. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 1, од.зб. 54. Міністерство України у справах національностей, міграції та культур. Листування з АПУ і ВРУ з питань основної діяльності міністерства, 3 січня – 30 травня 1995 р. На 233 аркушах // Довідка «Про міжетнічну ситуацію та забезпечення Україною національно-культурних та освітніх потреб національних меншин Республіки Крим». Арк. 109–114.

18. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 1, од.зб. 7. Листування з КМУ з питань основної діяльності комітету. На 245 аркушах // Заступнику Голови Ради Міністрів України Комісаренку С.В., від 02.03.1992. №5-75/2. Арк. 29–30.

19. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 1, од.зб. 7. Українське республіканське товариство «Русь». Правління. 24.01.1992. № 05-114. Арк. 33–36.

20. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 1, од.зб. 70. Міністерство України у справах національностей та міграції. Листування з КМУ з питань основної діяльності міністерства, 1 липня – 19 липня 1996 р. На 162 аркушах. Зберігати постійно // Міністерство України у справах національностей та міграції. 08. 07. 1996 р. № 16-519/2. № 1-14/350, від 11.06.96 р. Віце-прем'єр-міністрові України О.І. Ємцю. Арк. 63–67.

21. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 1, од.зб. 78. Міністерство України у справах національностей та міграції; Державний комітет України у справах національностей та міграції. Листування з АПУ і ВРУ з питань основної діяльності, 10 квітня – 18 жовтня 1996 р. На 258 аркушах. Зберігати постійно // Шляхом міжнаціональної злагоди. Арк. 27–31.

22. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 1, од.зб. 96. Державний комітет України у справах національностей та міграції. Листування з АП і ВРУ з питань основної діяльності Комітету. 10 липня – 27 жовтня 1997 року. На 257 аркушах // Державний комітет України у справах національностей та міграції 02.09.1997 р. № 9-1638/1. Адміністрація Президента України. На № 02.05/895 від 19.08.97 р. Арк. 99–100.

23. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 1, од.зб. 96. Інформація про фактичне та правове становище національних меншин в Україні. Арк. 126–133.

24. ЦДАВО України, ф.5252, оп-1, од.зб.-40. Міністерство України у справах національностей, міграції та культур. Протоколи №№ 1-7 колегії міністерства та документи до них (постанови, доповіді, довідки, інформації), 27 січня – 25 жовтня 1995 р. На 140 аркушах / Додаток №1. ДОВІДКА. Про роботу Управління у справах національних меншин. Арк. 48 – 51.

25. ЦДАВО України, ф.5252, оп-1, од.зб-41. 19.01.5 / 9-38/2 /21712/2 від 29.12.1994 р. Кабінет Міністрів України. Віце-прем'єр-міністрові І.Ф. Курасу. Арк. 84-85.

26. ЦДАВО України, ф.5252, оп-1, од.зб-41. Міністерство України у справах національностей, міграції та культур. Листування з КМУ з питань основної діяльності міністерства, 3 січня – 31 січня 1995 р. На 184 аркушах. Зберігати постійно / Академія Наук України. Президенту України Л.Д. Кучмі. Щодо культурно-політичної інтеграції Криму в Україні (6/675-2, 19.08.94).

27. ЦДАВО України, ф.5252, оп-1, од.зб-52. Міністерство України у справах національностей, міграції та культур. Листування з КМУ з питань основної діяльності міністерства, 3 лист. –30 лист. 1995 р. На 173 арк. / ЦДАВО України, ф.5252, оп-1, од.зб-52. 9-599/2, 3.11.95 Віце-прем'єр-міністрові України І.Ф. Курасу. 26 – 27 жовтня 1995 року. Арк. 2-4.

28. Шульга Т.С. Українська націонал-демократія та кримське питання в першій половині 1990-х рр.: на роздоріжжі між Raison D'état і демократичним ідеалом // Укр. іст. журн. 2013. Вип. 4 (№511). С. 40–47.